

ՀՏԴ՝ 81՝02

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.1-112

**ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ
ԴԻՐՔԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ (տարժամանակյա հայեցակետ)**

Հայիկ Խաչատրյան

Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիա

Բանալի բառեր՝ *քերականական մասնիկ, մասնիկավորում, տարժամանակյա տիպաբանություն, դիրքափոխություն, հոլովիչ, հոլովակերտ, բառաձև, կցական կառուցատիպ, մասնիկների շարադասություն:*

Հնդվածում տարժամանակյա տիպաբանության տեսանկյունից քննվում է հին հայերենի *քերականական մասնիկների դիրքափոխությունը*: Այդ իրողության ուսումնասիրությունն ի հայտ է բերում որոշակի տարբերություններ հայերենի տարբեր գոյավիճակների միջև. քերականական մասնիկների դիրքափոխությունն առավելապես բնութագրական է հին և արդի հայերենների հոլովման համակարգերին և ներառում է հոլովիչների ու հոլովակերտների դիրքային զանազան փոփոխությունները բառաձևերի արտահայտության պլանում, լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում կարող է փոխվել հոլովաձևերի քերականական իմաստների արտահայտման եղանակը, ըստ որի՝ բառաձևի կառուցվածքային պլանում փոխվում է նաև մասնիկների դասավորությունը, բառի ձևաբանական կառուցվածքում քերականական *մասնիկների դիրքափոխությունը* կարող է փոխել հոլովի տիպաբանական բնութագիրը, բառաձևի կառուցվածքում քերականական մասնիկներն ունեն կայուն շարադասություն, և նրանց տարժամանակյա դիրքային փոփոխությունները պայմանավորված են լեզվակիր հանրության լեզվամտածողությամբ:

Նախաբան. Հին հայերենի քերականական համակարգը բնութագրվում է կցակա-նությամբ՝ զուգակցված թեքականությամբ, որի դիմաց արդի հայերենը հատկանշվում է թեքականության կորստով: Լեզվի քերականական համակարգի այդօրինակ փոփո-խությունները բացահայտվում են տարժամանակյա տիպաբանության մեթոդիկայով:

Տարժամանակյա տիպաբանությունն ուսումնասիրում է լեզվի տիպական հատ-կանիշների փոփոխությունները տարբեր գոյավիճակների միջև, բացահայտում է այդ փոփոխությունները պայմանավորող գործոնները, փոփոխությունների սկզբունքներն ու ուղղությունները և ցույց է տալիս լեզվի քերականական համակարգի նոր տիպական հատկանիշը կամ հատկանիշները, որոնք բնութագրական են լեզվի տվյալ գոյավիճա-կին՝ իբրև համաժամանակյա իրողություններ¹:

Ընդհանուր հայերենի նկատմամբ կիրառելով տարժամանակյա տիպաբանության սկզբունքները՝ կարելի է որոշակի գծերով ցույց տալ հին հայերենի քերականական հա-մակարգի տիպային փոփոխությունների դրսևորումները, որոնք ընթացել են նրա կա-ռուցվածքային տարբեր մակարդակներում ու կայունացել ժամանակակից հայերենում:

Լեզվի քերականական համակարգում արձանագրված քանակական փոփոխու-թյունները հանգեցնում են որակական փոփոխությունների, որի հետևանքով փոխվում է նաև լեզվի տիպաբանական բնութագիրը: Այդ կարգի փոփոխությունների դրսևորում-ներից է *քերականական մասնիկների դիրքափոխությունը*, որ դիտարկվում է տարժա-մանակյա տիպաբանության տեսանկյունից:

Ընդհանրապես, մասնիկների դիրքափոխությունը (դրափոխությունը) պատմա-կան հնչյունափոխության տեսակ է, որ հանդիպում է բառի արտահայտության պլա-նում՝ պայմանավորված մի շարք գործոններով: Օրինակ, այն գործում է իրանական փո-խառություններում, ինչպես՝ *իսշան – իշխան, նիշար – նշխար, աիշար – աշխարհ, բաիշել – բաշխել* և այլն, բարբառներում՝ *կամուրջ – կարմունջ, ականջ – անկաջ, աշ-խատել – աիշատել, լվացք – վլացք* և այլն: Դրափոխությունը կարող է կայունանալ բա-ռի արտահայտության պլանում՝ ստեղծելով հոմանշային տարբերակներ, ինչպես՝ արևմտահայերեն՝ *ձգել, խստոր* – արևելահայերեն՝ *զցել, սխտոր* և այլն:

Դրափոխության վերոբերյալ դեպքերում չի փոխվում բառերի բովանդակային պլանը՝ գրական թե բարբառային տարբերակներում, սակայն հարցն այլ է քերականա-կան մասնիկների դրափոխության պարագային: Այս դեպքում փոխվում են թե՛ բառի-մասունքները և թե՛ նրանց խոսքիմասային արժեքները:

Սույն հոդվածում տարժամանակյա տիպաբանության տեսանկյունից դիտար-կելու ենք հին հայերենի *քերականական մասնիկների դիրքափոխությունը*, որ առավե-լապես բնութագրական է հոլովման համակարգին և ներառում է հոլովիչների և հոլո-վակերտների դիրքային զանազան փոփոխությունները բառաձևերի արտահայտության պլանում:

¹ Լեզվաբանական տիպաբանության մասին տե՛ս **Маслов Ю., 2007**, էջեր 250-258: **Խաչատրյան Լ., 2017**, էջեր 272-282:

Այդ իրողությունը որոշակի դրսևորումներով դիտարկվում է ընդհանուր հայերենի զարգացման ընթացքում, երբ համեմատում ենք հին և արդի հայերենների քերականական համակարգերի տիպաբանությունը:

Չոլովական համակարգում մասնիկները ծառայում են քերականական իմաստների արտահայտմանը՝ որպես մասնիկավորման եղանակի բաղադրիչներ:

Մասնիկավորումը լեզուներում տիպաբանական հատկանիշ է: Բառաձևի կառուցվածքում յուրաքանչյուր մասնիկ բնութագրվում է որոշակի քերականական իմաստով կամ իմաստներով և նրա արտահայտության պլանում որոշակի տեղ է զբաղեցնում. մեկից ավելի մասնիկները, լեզվամտածողությամբ պայմանավորված, բառաձևի կառուցվածքում ունեն կայուն շարադասություն, և նրանց արտահայտած քերականական իմաստներն ըմբռնվում են սլվյալ լեզվամտածողությունը կրող հանրության կողմից:

Լեզվի և մտածողության հարաբերակցված փոփոխություններն արտացոլվում են լեզվում՝ առաջին հերթին, որոնք իրենց դրսևորումն են գտնում լեզվական ձևերի մեջ՝ տարածվելով հաջորդ ժամանակային կտրվածքներում:

Այդ առումով, երբ համեմատում ենք հին հայերենի և արդի հայերենի գոյականական որոշակի բառաձևերի արտահայտության պլանները, նկատում ենք, որ գոյականի հոլովաձևերում որոշ հոլովիչներ, հոլովակերտ թեքություններ և հոգնակիակերտ մասնիկներ ենթարկվել են դիրքային փոփոխությունների: Մասնիկների դիրքային փոփոխությունը չի ազդել նրանց արտահայտած քերականական իմաստների վրա. պարզապես փոխվել է հանրության լեզվամտածողությունը, որն ազդել է լեզվական միջոցների արտահայտման ձևերի վրա:

Մասնիկավորումը, որպես քերականական իմաստների արտահայտման միջոց, առավելապես բնորոշ է կցական կառուցատիպի լեզուներին, որոնք լեզուների ձևաբանական դասակարգման առանձին տեսակ են²: Կցական տիպի լեզուներում յուրաքանչյուր մասնիկ արտահայտում է մեկ հիմնական քերականական իմաստ³. միմյանց հանդիպող (բաղադրյալ) մասնիկները, ինչպես նաև առանձին մասնիկներ կարող են արտահայտել մեկից ավելի իմաստներ: Եթե հին հայերենը դիտարկենք կցականության տեսանկյունից, ապա կարող ենք ասել, որ *գաւառի* – *գաւառաց*, *ազգի* – *ազգաց* բառաձևերում –ի հոլովիչն արտահայտում է եզակի թվի և սեռական-տրական հոլովների քերականական իմաստներ, *-աց* մասնիկը՝ հոգնակի թվի և սեռական հոլովի իմաստներ: Նմանապես՝ *այգւոյ* – *այգեաւ*, *պատանոյ* – *պատանեաւ* բառաձևերում –ո մասնիկն արտահայտում է եզակի թվի և սեռական – տրական հոլովների իմաստներ, իսկ *-աւ* մասնիկը՝ եզակի թվի և գործիական հոլովի իմաստներ:

Յուրաքանչյուր քերականական մասնիկ որոշակի դիրք է զբաղեցնում՝ արտահայտելով այս կամ այն քերականական իմաստը կամ իմաստները:

² Լեզուների ձևաբանական դասակարգման մասին տե՛ս **Кодухов В. -1977**, էջեր 289-302:

³ Էդ.Աղայան -1976, էջ 690:

Այժմ դիտարկենք հոգնակի գործիական հոլովի արտահայտության պլանը և տեսնենք՝ մասնիկների ի՛նչ կարգի դասավորություն է հատուկ հին հայերենին, և արդյոք այդ դասավորությունը պահպանվել է արդի հայերենում:

Այսպես, *արտաքին թեքման* պատկանող *քաղաք, որդի, արքայ, այգի* բառերի եզակի գործիականն ունի հետևյալ կազմությունը՝ *քաղաքաւ, որդուվ, արքայիւ, այգեաւ*: Այս բառաձևերի մեջ *ա, ո, ի* ձայնավորները հոլովիչներ են, որոնք ցույց են տալիս բառի հոլովական պատկանելությունը, իսկ *-ւ* և *-վ* մասնիկները հոլովակերտներ են, որոնք ցույց են տալիս տվյալ բառի հոլովը, տվյալ դեպքում՝ գործիական⁴:

Եթե տվյալ բառաձևերի քերականական մասնիկների դասավորության կարգը համեմատենք արդի հայերենի համապատասխան հոլովաձևի՝ գործիականի մասնիկների շարադասության հետ, ապա կտեսնենք, որ արտահայտության պլանի փոփոխություն տեղի չի ունեցել (թեև առկա է մասնիկների անհամարժեքություն), հմմտ. *Քաղաքով, որդուվ, արքայով, այգ(ի)ուվ*: Այս դեպքում էլ ունենք մասնիկների նույն դասավորությունը՝ հոլովիչ, ապա՝ հոլովակերտ մասնիկ:

Այժմ դիտարկենք այդ նույն բառերի հոգնակի գործիականում մասնիկների դասավորության կարգը լեզվի տարժամանակյա կտրվածքներում:

Վերոբերյալ բառերի հոգնակի գործիականը հին հայերենում կազմվում է *-ք* մասնիկով և եզակի գործիականի հիմքով⁵. դրանք ունեն հետևյալ կառուցատիպերը՝ *քաղաքաւք, որդուվք, արքայիւք, այգեաւք*:

Փորձենք անդամատել այդ բառաձևերի կառուցվածքն ըստ հիմնական և երկրորդական ձևայինների և ցույց տալ դրանցից յուրաքանչյուրի արտահայտած քերականական իմաստը: Կստանանք հետևյալ պատկերը՝ *քաղաք-ա-ւ-ք, որդու-ն-վ-ք, արքայ-ի-ւ-ք, այգե-ա-ւ-ք*⁶:

Այս բառաձևերի կառուցվածքում հոգնակիակերտ մասնիկը՝ *ք*, շարադասորեն հաջորդում է հոլովակերտ մասնիկին և գտնվում է բառաձևերի վերջում: Եթե բառաձևերն ընկալենք ըստ մասնիկների շարադասական դիրքի, ապա արդի լեզվամտածողությամբ այդ բառաձևերի բառաքերականական իմաստները կդառնան անըմբռնելի, ինչպես՝ *քաղաք-ն-վ-ներ, որդի-ն-վ-ներ, արքա-ն-վ-ներ, այգի-ն-վ-ներ*:

Լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում փոխվել է քերականական իմաստներ արտահայտող մասնիկների դասավորության կարգը. շարահյուսական մակարդակում փոխվել է հին հայերենի բառերի շարադասության կարգը, բառաձևերի շրջանակ-

⁴ Գ.Ջահուկյանը, քննելով հին հայերենի հոլովման միջոցների ծագումը, եզակի գործիականի վերաբերյալ այն կարծիքն է հայտնում, որ այն կարող է ծագած լինել հոգնակի ձևից՝ *ք-ի*՝ որպես հոգնակի տարր գիտակցվելու և այն եզակիից հանելու միջոցով, եթե միայն չենթադրենք, որ հնդեվրոպական բարբառներում հակառակը տեղի չէր ունեցել. այսինքն՝ եթե հոգնակին չէր կազմվել մի հին կորած եզակիից (*s-ի* հավելմամբ), որ հայերենը պահպանել է (**Ջահուկյան Գ. -1959**, էջ 224):

⁵ Գ.Ջահուկյանը հին հայերենի հոգնակի գործիականի ձևերը բխեցնում է հնդեվրոպական *-bh-* (*-bhis-* ով) ձևերից և նկատում, որ *-bh-*ն ձայնավորից հետո (երկու ձայնավորի միջև) տվել է *ւ* (*վ*), բաղաձայնից հետո՝ *ք*. *իւիք* բառի (բառաձևի)՝ մեջ *ք-ի* առկայության շնորհիվ *ւ* - ին հաջորդող *ի*-ն պահպանվել է (**Ջահուկյան Գ. -1959**, էջ 224):

⁶ Գործիականի կազմության մասին տե՛ս **Քաղաքառունի Ա. -1852**, էջեր 8, 28: **Աբրահամյան Ա -1976**, էջ 23:

ներում՝ մասնիկների շարադասության կարգը: Հին հայերենի *քաղաք -ա-ւ-ք, որդւ-ն-վ-ք, արքայ-ի-ւ-ք, այգե-ա-ւ-ք* բառաձևերի (հոգնակի գործիականի) իմաստներն արդի հայերենում դրսևորվում են մասնիկների այնպիսի դասավորությամբ, որ համապատասխանում է արդի հայերենի լեզվամտածողությանը, ինչպես՝ *քաղաք-ներ-ն-վ, որդի-ներ-ն-վ, արքա-ներ-ն-վ, այգի-ներ-ն-վ* և այլն: Արդի հայերենում, ի տարբերություն հին հայերենի, հոգնակիակերտ մասնիկը տեղափոխվել է դեպի ձախ և նախորդում է հոլովակերտ մասնիկին՝ *- ներ-ն-վ*:

Այս կաղապարը հին հայերենի հոլովական հարացույցի հոգնակի թվում կրում է համակարգային բնույթ. գոյականների հոգնակի թվի հոլովման համակարգում՝ ուղղականում և գործիականում, հոգնակիակերտ *-ք* մասնիկը եզրափակում է բառաձևի կաղապարը, թեք ձևերում այդ իմաստն արտահայտվում է *ք-ց*, հերթագայությամբ, հայցականում՝ *ք-ս*, հմմտ. *տիտան-ք – տիտան-ա-ց, տիտան-ա-ց, (զ)տիտան-ս, ի տիտան-ա-ց, տիտան-ա-ւ-ք, ազարակք – ազարակ-ա-ց, ազարակ-ա-ց, (զ)ազարակ-ս, յազարակ-ա-ց, ազարակ-ա-ւ-ք* և այլն:

Արդի հայերենում համապատասխանաբար ունենք՝ *տիտան-ներ, տիտան-ներ-ի, տիտան-ներ-ի-ն, տիտան-ներ-ի-ց, տիտան-ներ-ն-վ, ազարակ-ներ, ազարակ-ներ-ի, ազարակ-ներ-ի, ազարակ-ներ, ազարակ-ներ-ի-ց, ազարակ-ներ-ն-վ* և այլն:

Մասնիկների դասավորության այս կարգը բնորոշ է հին հայերենի անվանական հոլովում ունեցող բառերին (գոյական, ածական, թվական, մասամբ՝ դերանուն, դերբայ և այլն), սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ արդի հայերենում ածականն ու թվականը չեն հոլովվում, իսկ դերբայական ձևերը հոլովվում են փոխանվանաբար գործածվելիս:

Հմմտ. այդ բառերի հոլովումը հին հայերենում (հոգնակի թվում).

մեծք – մեծ-ա-ց, մեծ-ա-ց, (զ)մեծ-ս, ի մեծ-ա-ց, մեծ-ա-ւ-ք (մեծօք),

վեցք – վեց-ի-ց, վեց-ի-ց, (զ)վեց-ս, ի վեց-ի-ց, վեց-ի-ւ-ք⁸,

ընթերցողք – ընթերցող – աց, ընթերցող -ա-ց - (զ) ընթերցող -ս, ի ընթերցող -ա-ց, ընթերցող -ա-ւ-ք (ընթերցող օք),

հանգուցեալք – հանգուցել-ն-ց, հանգուցել-ն-ց, (զ)հանգուցեալ-ս, ի հանգուցել-ն-ց, հանգուցել-ն-վ-ք և այլն:

Վերոնշյալ համակարգային փոփոխություններն ամրակայվել են արդի հայերենի հոլովական կառուցատիպերում. հոգնակի թվի ցուցիչը շարադասորեն տեղափոխվել է հոլովակերտից առաջ: Այսպես՝

⁷ Գ.Ջահուկյանը նկատում է, որ հին հայերենի հոլովման սխառմը թեև գերազանցապես թեքական բնույթ ունի, բայց առկա է նաև հոլովաձևերի կցական կառուցատիպ, որ նպաստում է հիմքակազմ տարրերի ու վերջավորությունների՝ իբրև միասնական, անվերլուծելի ամբողջություններ՝ «գուտ» վերջավորություններ ըմբռնվելուն, ուստի այս դեպքում «հոգնակերտ մասնիկների և հոլովական վերջավորությունների հաջորդման կարգը համընկնում է բարբառների և գրական աշխարհաբարի համապատասխան մասնիկների հաջորդման կարգի՝ հետ (հմմտ. *բարձկնեսր – բարձկներոյ* և *բարձկներ – բարձկների* կամ արևմտահայ *բարձկներու*)» (Ջահուկյան Գ.-1959, էջեր 93-94):

⁸ Արդի հայերենում քանակական թվականների հոգնակի թվի փոխանվանական գործածությունը ընդունված չէ (ինչպես՝ վեցերը – վեցերի, վեցերից և այլն):

մեծերը – մեծ-եր-ի, մեծ-եր-ի, մեծ-եր-ին, մեծ-եր-ից, մեծ-եր-ով,
ընթերցողներ – ընթերցող – ներ-ի, ընթերցող – ներ-ի, ընթերցող – ներ-ին,
ընթերցող – ներ-ից, ընթերցող – ներ-ով,
հանգուցյալներ – հանգուցյալ-ներ-ի, հանգուցյալ-ներ-ի, հանգուցյալ-ներ-ին,
հանգուցյալ-ներ-ից, հանգուցյալ-ներ-ով և այլն:

Նույն իրողությունը կարելի է դիտարկել հին հայերենի *ներքին թեքման* գոյականների հոլովման համակարգում. այստեղ, սակայն, կառուցատիպի փոփոխությունը մի փոքր այլ բնույթի է:

Հին հայերենի ներքին թեքման հոլովման հարացույցում թեքումը կատարվում է բառի ներսում՝ վերջին ձայնորդից առաջ. ներքին թեքման ցուցիչը ձայնդարձի հետևանք է, հմմտ. *աստղ-աստ-ե-ղ*, իսկ հոլովակերտ մասնիկը եզրափակում է բառաձևի կաղապարը⁹. *աստ-ե-ղ-բ*, հոգնակի թվում թվակազմական -ք մասնիկը ավելանում է բառաձևի վերջին մասնիկին՝ ընդարձակելով բառաձևի կաղապարը. *աստ-ե-ղ-բ*¹⁰:

Բառի ձևաբանական այս կաղապարը բնորոշ է ներքին թեքման բոլոր բառերին՝ անկախ խոսքիմասային արժեքից, և օրինաչափություն է համարվում հին հայերենի գոյավիճակում: Հմմտ. *ատամն – ատաման, գազաթն – գազաթան, ուսումն – ուսման, կորին – կորեան, անուն – անուան, մահ – մահուան, ժողովուրդ – ժողովրդեան* և այլն (Ա ներքին թեքում), *կայսր -կայսեր, անգղ – անգեղ, եղջիր – եղջեր, աղբիր – աղբեր, վագր – վագեր, մեղր – մեղեր, ծաղր – ծաղեր, ասր – ասեր* (Ե ներքին թեքում): Նույն օրինաչափությունն է գործում ներքին թեքման խառը հոլովման դեպքում, ինչպես՝

անձն – անձին – անձանց, հարսն – հարսին – հարսանց, լեառն – լերին – լերանց, գառն – գառին – գառանց (Ի-Ա հոլովում) և այլն:

Այս կարգի բառաձևերի քերականական իմաստներն արտահայտվում են ներքին թեքման՝ ձայնդարձի միջոցով. Ա ներքին թեքման բառերի դեպքում գործում է Ը-Ա հերթագայությունը [ատամ(ը)ն - ատամ-ա-ն], Ե ներքին թեքման դեպքում՝ Ը-Ե հերթագայությունը [անգ(ը)ղ - անգ-ե-ղ], Ի-Ա խառը հոլովման դեպքում՝ եզակի թվում՝ Ը-Ի [անձ(ը)ն - անձ-ի-ն], հոգնակիում՝ Ի-Ա հերթագայությունը [անձ-ի-նք - անձ-ա-նց] և այլն:

Լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում փոխվել է հոլովաձևերի քերականական իմաստների արտահայտման եղանակը, միաժամանակ բառաձևի կառուցվածքային պլանում փոխվել է նաև մասնիկների դասավորությունը:

Եզակի թվում *աստ-ե-ղ-բ* և *աստղ-ով* բառաձևերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակի ընթացքում փոխվել է հոլովի ձևաբանական տիպը, և արձանագրվել է թեքականությունից անցում կցականության, որի հետևանքով մասնիկը (հոլովիչը) տեղաշարժվել է դեպի աջ:

Եթե համեմատենք հոգնակի թվի *աստ-ե-ղ-բ-ք* և *աստղ-եր-ով* բառաձևերը, ապա ակնհայտ կդառնան այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել բառաձևերի արտահայտության պլանում: Նախ՝ փոխվել է բառի հոլովման տիպը. ներքին թեքումը

⁹ Գոյականի հոլովի կարգի և նրա կաղապարների մասին տե՛ս **Խաչատրյան Լ. -2011**, էջեր 163-180:

¹⁰ **Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Ղազարյան Ռ. -1992**, էջ 51: **Խաչատրյան Լ., Թոսունյան Գ. -2004**, էջ 71:

դարձել է արտաքին, փոխվել է նաև հոլովիչը: Հոգնակիակերտ մասնիկը, որ հին հայերենում եզրափակում է բառաձևի կաղապարը (բ-ք), արդի հայերենում տեղափոխվել է ձախ՝ նախորդելով հոլովակերտ մասնիկին, իսկ հոլովակերտ մասնիկը հաջորդում է հոգնակիակերտ մասնիկին (ներ-ով): Հոլովակերտ մասնիկն արդի հայերենում բաղադրյալ մասնիկ է՝ հոլովիչի և հոլովակերտ մասնիկի համադրությամբ (ո+վ): Բառաձևի արտահայտության պլանում մասնիկների դիրքափոխությունը պայմանավորված է, ինչպես նշել ենք, լեզվամտածողության փոփոխությամբ:

Լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում արձանագրվել է նաև *կրկնակի մասնիկների վերացման իրողություն*, որ կարելի է դիտարկել դերանվան հոլովման համակարգում: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է քերականական միևնույն իմաստն արտահայտող մասնիկներին, որոնցից մեկը ժամանակի ընթացքում ընկել կամ չեզոքացել է:

Հին հայերենի *սա, դա, նա* ցուցական դերանունների հոգնակի ձևերն են՝ *սոքա, դոքա, նոքա*, որոնց հոգնակիության իմաստն արտահայտվում է -ք հոգնակիակերտ մասնիկի միջոցով: Հին հայերենի հոլովման համակարգում ընդհանրապես հոգնակի թվի քերականական իմաստն արտահայտվում է *ք-ց* և *ք-ս* հերթագայություններով, ինչպես՝ *սոցա, դոցա նոցա, (զ)սոսա, (զ)դոսա, (զ)նոսա* և այլն: Հոգնակի գործիականում ունենք *սոք -ա-լ-ք (սոքոք), դոք -ա-լ-ք (դոքոք), նոք -ա-լ-ք (նոքոք)* ձևերը: Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ *սոքա, դոքա, նոքա* բառերի արտահայտության պլանում -ք մասնիկը հոգնակի թվի ցուցիչ է, ապա հոգնակի գործիականի ձևերից ելնելով՝ կարող ենք ավելացնել, որ դրանց արտահայտության պլանում ձևաբանական կաղապարը եզրափակող -ք մասնիկը կրկնակի հոգնակիակերտ ցուցիչ է:

Լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում բառաձևերի երկրորդ հոգնակիակերտ մասնիկն ընկել է, և այդ բառերն արդի հայերենում *սրան-ց-ով, դրան-ց-ով, նրան-ց-ով* ձևերով արտահայտում են հոգնակի գործիականի քերականական իմաստ:

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական փաստերը, բառի ձևաբանական կառուցվածքում քերականական *մասնիկների դիրքափոխությունը* կարող է նաև փոխել հոլովի տիպաբանական բնութագիրը, իսկ *մասնիկների անկումը* կարող է ազդեցություն չունենալ լեզվի տիպաբանական բնութագրության հարցում: Սակայն մի բան ակնհայտ է. փոխվել են բառաձևերի ձևաբանական կաղապարները՝ պայմանավորված քերականական մասնիկների դիրքափոխության և անկման գործոններով. վերջիններս իրենց հերթին պայմանավորված են լեզվամտածողական փոփոխություններով, որոնք արտացոլվել են լեզվական համակարգում և նրա կառուցվածքային մակարդակներում:

Հոլովաձևի կառուցվածքային պլանում, մասնիկների դիրքի այլ կարգի փոփոխություն կարելի է ցույց տալ հին հայերենի և արդի հայերենի հոլովական համակարգերում¹¹. դա վերաբերում է միևնույն հոլովաձևում կրկնակի մասնիկների առկայությանը՝ քերականական իմաստների արտահայտման տեսանկյունից:

Արդի հայերենում կրկնակի մասնիկավորումը որոշակիորեն տարբերվում է հին հայերենի համատիպ կառուցվածքներից, մասնավորապես հոգնակի թվի հոլովաձևերում: Այսպես, հին հայերենում հոգնակի թվի թեք հոլովաձևերը վերջանում են 3 հո-

¹¹ Արդի հայերենի դերանունների հոլովական համակարգի մասին տե՛ս Աբրահամյան Ս.-1956:

լովակերտով (որն ունի հոլովիչի դեր), ինչպես՝ *կանանց, ի կանանց*, իսկ գործիականը՝ *Ք* մասնիկով (որն ունի թվակազմական դեր), ինչպես՝ *կանամբք*. արդի հայերենում այդ հոլովածների կառուցվածքային կաղապարն ընդարձակվել է. հոլովամասնիկները բոլոր դեպքերում ավելանում են Յ տարրով գրաբարյան հոլովածների վրա, ինչպես՝ *կանանց+ից, կանանց+ով*, համաբանությամբ՝ *Գրիգորենց+ից, մերոնց+ից, Գրիգորենց+ով, մերոնց+ով* և այլն:

Վերջին կառուցատիպերում հոլովական հիմքերի Յ տարրը (-ենց, -ոնց ձևույթներում), իբրև հոլովիչ, մթագնել է և հանդես է գալիս իբրև թվակազմական ցուցիչ. հոլովական իմաստներ արտահայտում են միայն -ից և -ով մասնիկները¹²:

Եզրահանգում. Այսպիսով, երբ *քերականական մասնիկների դիրքափոխությունը* դիտարկում ենք տարժամանակյա տիպաբանության տեսանկյունից, ի հայտ են գալիս որոշակի տարբերություններ հայերենի տարբեր գոյավիճակների միջև.

ա) այդ իրողությունն առավելապես բնութագրական է հին և արդի հայերենների հոլովման համակարգերին և ներառում է հոլովիչների ու հոլովակերտների դիրքային զանազան փոփոխությունները բառաձևերի արտահայտության պլանում,

բ) բառաձևի կառուցվածքում քերականական մասնիկներն ունեն կայուն շարահասություն, և նրանց տարժամանակյա դիրքային փոփոխությունները պայմանավորված են լեզվակիր հանրության լեզվամտածողությամբ,

գ) լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում կարող է փոխվել հոլովածների քերականական իմաստների արտահայտման եղանակը, ըստ որի՝ բառաձևի կառուցվածքային պլանում փոխվում է նաև մասնիկների դասավորությունը,

դ) բառի ձևաբանական կառուցվածքում քերականական *մասնիկների դիրքափոխությունը* կարող է փոխել հոլովի տիպաբանական բնութագիրը,

ե) լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում արձանագրվել է նաև *կրկնակի մասնիկների վերացման իրողություն*, որ դիտարկելի է արդի հայերենի դերանվան հոլովման համակարգում

Լեզվի քերականական համակարգում արձանագրված քանակական փոփոխությունները հանգեցնում են որակական փոփոխությունների, որի հետևանքով կարող է փոխվել նաև լեզվի տիպաբանական բնութագիրը:

**МЕТАТЕЗА ГРАММАТИЧЕСКИХ ЧАСТИЦ
ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА /диахронический аспект/
Хачатрян Л. М.**

Ключевые слова: *грамматическая частица, аффиксация, метатеза, диахроническая типология, словоформа, агглютинативный структурный тип, порядок частиц.*

Квантитативные изменения в грамматической системе языка приводят к качественным изменениям, вследствие которых изменяется типологическая характеристика языка.

¹² Հմմտ. Պետրոսյան Հ. -1972, էջ 131:

Изменением подобного типа является метатеза грамматических частиц, которая наблюдается с точки зрения диахронической типологии.

Изучение такого явления проявляет некоторые различия между разными языковыми фазами армянского языка.

а/ метатеза грамматических частиц в основном характерна системе склонения древне-армянского языка, которая включает разные изменения частиц склонения в плане выражения словоформы,

б/ в процессе диахронического развития языка могут меняться способы выражения грамматических значений, вследствие которого изменяется порядок частиц в структуре словоформы,

в/ метатеза грамматических частиц в морфологической структуре слова может поменять типологическую характеристику падежей,

г/ в диахроническом развитии языка возможно явление исчезновения двойных частиц, которое наблюдается в системе склонения местоимения современного армянского языка,

д/ в структуре словоформы грамматические частицы имеют устойчивый порядок, диахронические позиционные изменения частиц обусловлены языковым мышлением данного языкового общества.

METATHESIS GRAMMATICAL PARTICLES OF OLD ARMENIAN (diachronic point) *Khachatryan L. M.*

Key words: *grammatical particle, affixation, diachronic typology, metathesis, particles of case, word-form, prefix type, syntax of particle.*

Quantitative changes recorded in the grammatical system of the language lead to qualitative changes, as a result of which the typological characteristics of the language also change. One of the manifestations of such changes is a change in the positions of grammatical particles, which is considered from the point of view of diachronic typology.

The study of this reality reveals certain differences between the various forms of coexistence of the Armenian language:

a) the change in the positions of grammatical particles is mainly characteristic of the declension systems of ancient and modern Armenians and includes various changes in the position of cases in the plan of expression of wordforms,

b) in a diachronous segment of the language, the way of expressing grammatical meanings of case forms may change, according to which the arrangement of particles also changes in the string-linear plan of the word-forms,

c) in the morphological structure of the word, the metathesis of grammatical particles can change the typological characteristic of the case,

d) in a different segment of the language, the reality of eliminating double particles, observed in the system of declension to the pronouns of the modern Armenian language, was also recorded.

e) grammatical particles in the structure of a word-forms have a stable character, and their temporary changes in position are due to the language thinking of the language community.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Աղայան Էդ.-1976, Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան:
2. Աբրահամյան Ա.-1976, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան:
3. Աբրահամյան Ա.-1956, Արդի հայերենի դերանունները, Երևան:
4. Ավետիսյան Հ., Ղազարյան Ռ.-1992, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան:
5. Բագրատունի Ա.-1852, Հայերեն քերականություն ի պետս զարգացելոց, Վենետիկ:
6. Խաչատրյան Լ., Թոսունյան Գ.-2004, Գրաբարի դասագիրք, Երևան:
7. Խաչատրյան Լ.-2011, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Երևան:
8. Խաչատրյան Լ.-2017, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Երևան:
9. Պետրոսյան Հ.-1972, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան:
10. Ջահուկյան Գ. -1959, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Երևան:
11. Кодухов В.-1977, Введение в языкознание, М.
12. Маслов Ю. -2007, Введение в языкознание, М.-С.-Петербург.

*Ընդունվել է՝ 30. 01. 2022
Գրախոսվել է՝ 21. 02. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022*

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լալիկ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Խ.Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ լեզվաբանական հետազոտությունների գիտական
լաբորատորիայի վարիչ, էլ. հասցե՝ linguala51@mail.ru